

Zdravko Antičić

NEKE KARAKTERISTIKE RADA KPJ NA PRIPREMANJU USTANKA U TUZLANSKOJ OBLASTI 1941. GODINE

Pripreme za ustanak u tuzlanskoj oblasti započele su i odvijale se uporedo sa pripremama u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Budući da su one u cjelini tekle pod jedinstvenim rukovodstvom KPJ za sve oblasti, ne samo Bosne i Hercegovine nego i cijele Jugoslavije, može se, na prvi pogled, steći pogrešan dojam da je skoro i nepotrebno posebno govoriti o pripremama o pogotovu o nkim karakteristikama priprema na ovakvom jednom području — mikroregionu, tim prije što neki historičari smatraju da se jedna sintetička istorija o narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, može pisati i na druge načine (timski) ne čekajući prethodnu obradu svih monografija mnogobrojnih mikroregiona. Iako se tvorcima i zagovoračima ove teze ne može mnogo prigovarati, jer su pobornici jednog racionalnijeg metoda čija bi univerzalna primjena zaista omogućila bržu izradu neophodno potrebne sintetičke istorije, ipak, i pod uslovom da se prihvati njihova teza, ostaje činjenica da je ustanak na prostoru tuzlanske oblasti bio toliko specifičan da ga stoga, kao i njegove pripreme, vrijedi posebno ispitivati.¹ Ima li se u vidu da je ovo područje zbog svog veoma važnog geografskog položaja, privrednog bogatstva, raznorodnog nacionalnog, vjerskog i socijalnog sastava stanovništva i različitih političkih uticaja, dobilo još u toku priprema, a naročito kasnije, veliki politički značaj, kako u planovima njemačkog okupatora i tzv. NDH, tako, analogno tome, i narodnooslobodilačkog pokreta, onda je sasvim razumljivo što mu se želi posvetiti posebna pažnja. Pri tome se, svakako, ne misli da će se ovim radom reći posljednja riječ o pripremama ustanka u tuzlanskoj oblasti 1941. godine.

Namjera nam je samo da otkrijemo suštinu i rezultate rada partijske organizacije na području ove oblasti, kao i da ispitamo objektivne uslove u kojima su vršene pripreme ustanka i da odredimo stepen izvršenih priprema.

Treba odmah naglasiti da su preostali primarni istorijski izvori o svim pitanjima koja se žele obrađivati veoma malobrojni. Izuzmu li se fragmentarni napisi iz Proletera, organa CK KPJ, nekoliko sudskih spisa koji sadrže podatke o izricanju kazni tuzlanskim, brčanskim i bijeljenskim komunistima, izvještaji Mahmuta Bušatlije Svetozaru Vukmanoviću, u kojima se direktno govori o pripremama ustanka i o stanju partijske organizacije na području ove oblasti, izvještaji Pašage Mandžića, pisma Steve Popovića, Majevičkog štaba, nekoliko značajnih izvještaja ustaških povjerenika i nekoliko drugih dokumenata iz tog vremena, onda svakom onom ko nije bio učesnik priprema a želi nešto više saznati o njima ne pre-

ostaje drugo nego da konsultuje memoarsku građu i literaturu. Uzrok ovakvom stanju stvari leži u tome što je većina partijskog rada imala konspirativan karakter te se, radi predostrožnosti, u tome radu veoma malo pisalo. Ako se ima u vidu da je to bila partijska direktiva, naročito za niža rukovodstva, i da dobar broj dokumenata partijske provenijencije, koji su nekad postojali, danas više nije pohranjen u arhivske fondove, jer je u vihoru rata nestao, onda je sasvim razumljivo što se o ovoj tami, izuzev sjećanja učesnika, do sada nije pisalo. Naravno, ovim ne isključujemo i druge razloge koji su odvlačili istoričare na drugo polje rada.

Ako među pisanom riječi apstrahujemo razne srednjoškolske i univerzitetske udžbenike iz novije istorije koji veoma skronmo dodiruju postavljeni problem, obično kao sastavni dio jedne veće cjeline, onda za ostalu literaturu možemo reći da samo parcijalno zahvata isto pitanje, i to više po sjećanju autora a amnje na bazi izvora.

Najpotpuniju obradu priprema i početak ustanka, ali samo za jedno uže područje tuzlanske oblasti — ozrenski kraj, dao je Todor Vujasinović u knjizi Ozrenski partizanski odred. Rad je utoliko značajniji što se autor pri pisanju nije zadovoljio saom naracijom po svom ili po sjećanju drugih učesnika, nego je koristio i dosta neobjavljene arhivske građe. Stiče se, ipak, utisak da pisac ove knjige nije insistirao mnogo na cjelovitijem davanju pojedinih podataka, iako je lako moguće pretpostaviti da mu to, i kao prvom organizatoru ustanka i kao prvom komandantu Ozrenskog partizanskog odreda, nije bilo nepoznato.

Za pripreme ustanka na Majeveci i u Semberiji kao pristupna i orijentaciona literatura poslužila nam je knjiga Steve Popovića Majevički partizani, pisana »uglavnom po sjećanju i pričanju preživjelih učesnika u pojedinim događajima ali s ciljem da se događaji prikažu što vjernije i tako sačuvaju od zaborava«.

Skoro se isto može reći i za knjigu Slavka Mićanovića S Majevice i Semberije, s tim što se u njoj daju nešto potpunije analize konkretne političke situacije. Na stranicama ove knjige može se naći niz primjera koji govore o samoprijegoru i podvizima pojedinaca i užih partijskih rukovodstava koji su radili na pripremama ustanka.

Pored ova tri rada u kojima se govori o pripremama ustanka na pojedinim užim područjima tuzlanske oblasti, dobro su nam poslužila i objavljena sjećanja Pašage Mandžića, Cvijetina Mijatovića, Miloša Zekića i drugih učesnika narodnooslobodilačkog rata sa ovog područja.²

I pored svih ovih materijala: djelimično sačuvane arhivske građe, objavljenih i neobjavljenih memoarskih sjećanja, anketiranja nekih učesnika i drugog, mora se konstatovati da je o pripremama ustanka u tuzlanskoj oblasti još uvijek veoma malo kazano. Naročito je uočljiv nedostatak brojnih činjenica bez kojih je nemoguće pretendovati na definitivnu obradu ovog problema. Istovremeno, kako među podacima što su ih davali učesnici ima prilično protivurječnosti, to je autoru ovoga rada, i pored upoređivanja raznih istorijskih izvora o spornim pitanjima, bilo nemoguće da uvijek

da svoj sud. Zato se ne treba čuditi ako se ponegdje u tekstu naide na samo otvaranje problema, a ne i na zauzimanje konkretnog stava.

Na pitanje šta zahvata tuzlanska oblast može se dati više odgovora. Geografski, to je prostor između Save i donjeg toka rijeke Drine, čija južna granica nije precizno određena, ali se uzima da je išla linijom: Derventa-Doboj-Maglaj-Zavidovići i dalje željezničkom prugom ka Han-Pijesku i rijeci Drini. Istorijski, to je oblast Soli, koja je promijenila više gospodara. Politički, to je oblast koja je u predvečerje drugog svjetskog rata bila izdijeljena na tri jugoslovenske banovine, ali koja je u koncepcijama KPJ od početka priprema bila i ostala jedinstveno političko-organizaciono područje.

Reljef ove oblasti je raznolik: od semberske i posavske ravnice na sjeveru, on postepeno, idući ka jugu, prlazi u pobrđa i prve planine.

U podnožju Majevice, Ozrena i drugih planina, ili između njih, obično pokraj rijeka, na raskršćima puteva ili u blizini rudnika, nikla je u ranije vrijeme većina gradova tuzlanske oblasti.

Rijeke Sava i Drina svojim spajanjem odsjekle su jedan dio oboda nekadašnjeg Panonskog jezera, meandriranjem ga još više nataložile i ustaljivanjem korita definitivno ga dodijelile Bosni. Tako su, postepeno, nastale bosanska Posavina i Semberija, dvije najplodnije ravnice ne samo tuzlanske oblasti nego i cijele Bosne i Hercegovine. Pored njih, dolinama rijeka Bosne, Usore i Spreče prostire se više većih ili manjih kotlina pogodnih za zemljoradnju i bogatih rudama.

Na području tuzlanske oblasti živjelo je pred drugi svjetski rat oko 721.536 stanovnika, od ukupno 2,317.672 koliko ih je bilo u cijeloj Bosni i Hercegovini.³ Ovo stanovništvo je bilo različite nacionalne, konfesionalne i političke pripadnosti, sa malim procentom pismenosti i prilično niskim stepenom opšte kulture.

Srpsko stanovništvo je sačinjavalo većinu u bijeljinskom, vlaseničkom, srebreničkom i maglajskom srezu, muslimansko u kladanjskom, tuzlanskom, gračaničkom, dobojskom i zvrničkom, a hrvatsko u brčanskom, gradačačkom i derventsom srezu.⁴

Većina aktivnog stanovništva u svim srezovima ove oblasti, bez obzira na nacionalnost, bavilo se poljoprivredom. Ali, osim Semberije i Posavine, gdje je bilo nešto poljoprivrednih mašina, stanovnici ostalih područja služili su se pri obradi zemlje plugom i ralicom sa lakom konjskom i volovskom zapregom. Ekstenzivna zemljoradnja, stočarstvo i uzgred uzgajano voće (šljive, kruške, jabuke) činili su osnovne grane privrede ove oblasti. Usitnjenost posjeda, naročito u pojedinim brdskim srezovima, niski prinosi i slaba kupovno-prodajna moć poljoprivrednika nisu dozvoljavali nikakve iole za mašnije promjene u oblasti poljoprivrede. Više za potrebe nužne razmjene, a manje kao proizvodne viškove, seljaci su odvajali dio proizvoda koji su pomoću volovskih i konjskih zaprega izvlačili na tržište.

Analogno ovome, treba dodati da je broj i kvalitet prometnih puteva u tuzlanskoj oblasti bio veoma malen i slab. Ukupna dužina željezničke pruge od 231,3 većinom uskog kolosijeka, ni izdaleka nije mogla zadovoljiti potrebe razmjene, pogotovu što je posto-

jeći kapacitet u većini slučajeva služio raznim kompanijama za eksploataciju rudnih i šumskih bogatstava.⁵

Najpoznatiji ugljeni bazeni bili su: Kreka, Bukinje, Ugljevik, Majeвица, Brijesnica i Teslić.⁶

Većina ostalih preduzeća mahom je bila koncentrisana u Tuzli i njenoj okolini, zahvatajući dolinu Spreče kao najbogatije sirovinsko područje. U drugim mjestima su sporadično bile sitne fabrike sa malim osnovnim kapitalom. Eksploatacija mineralnog, šumskog i drugog bogatstva tuzlanske oblasti malo je uključila lokalnu domaću buržoaziju u proces akumulacije kapitala. Umjesto toga, kapital je išao i sabirao se van tuzlanskog područja. Lokalna buržoazija na ovom području ulagala je svoj sitni kapital u trgovinu, sitna preduzeća i jednostavno tamo odakle je njegova protivuvrijednost brzo stizala. Upravo, ova usitnjenost kapitala i pohlapa buržoazije za brzom zaradom uveliko je ocrtavala fizionomiju i karakterisala ovaj društveni sloj. Kako je on bio različite nacionalnosti i konfesije to je na polju njegove akumulacije kapitala dolazilo do čestih sukoba koji su se reflektovali i van granica ekonomskim interesima. Iz svega toga, uz podršku konzervativnog sveštenstva svih konfesija, rađale su se razne deformacije sa dalekošim posljednicama. Ova međusobna borba pojačavala je nacionalne suprotnosti i opredjeljivala zaostalo bosansko, naročito seosko, stanovništvo da za vrijeme izbora manje gleda na političke i ekonomske programe a više na nacionalnu i konfesionalnu pripadnost svojih kandidata.

Ovo bi, ukratko bili najelementarniji opšti podaci o uslovima u kojima je djelovala KPJ na području tuzlanske oblasti prije okupacije. Iz postojećih izvora može se konstatovati da se ta partijska djelatnost odvijala u više pravaca. Naročito je značajno brojno jačanje postojećih organizacija u Tuzli, Brčkom i Bijeljini, formiranje organizacija u Doboju, Maglaju, Tesliću, Gračanici, Loparama, Bosanskom Petrovom Selu i drugim centrima. U onim mjestima i selima gdje nije bilo uslova za postojanje brojnih partijskih organizacija, išlo se na stvaranje manjih uporišta KPJ sastavljenih od dvatри člana. Ovo brojno jačanje i organizaciono učvršćenje partijskih organizacija putem mnogobrojnih oblika rada imalo je velikog uticaja na opštepolitičku atmosferu i promejne u političkim odnosima. Taj novi zaokret u radu KPJ, vezan, s jedne strane, za promjenu opšte politike i napore najvišeg partijskog rukovodstva (CK KPJ) da se sve partijske organizacije na cijeloj teritoriji Jugoslavije zasnuju na istim organizacionim i metodološkim načelima, i, s druge, kada je riječ o tuzlanskoj oblasti, da se većina partijskog kadra koji je bio po raznim zatvorima i kazamatima vratila i ponovo prihvatila partijskog djelovanja, imao je velikog značaja za pripreme ustanka. Rezultat ovih zajedničkih napora na području navedene oblasti bio je taj da je već 1940. godine KPJ imala prilično razvijenu partijsku mrežu koju je sačinjavalo više partijskih organizacija i ćelija, četiri mjesna komiteta i jedan oblasni komitet sa ilegalnim sjedištem u gradu Tuzli.

Sve je to omogućilo da se avgusta 1940. godine mogla održati Oblasna partijska konferencija na kojoj su sumirani rezultati i propusti u radu. Mada ne postoji zapisnik sa ovog sastanka, može se

pretpostaviti na osnovu aktivnosti koja je kasnije uslijedila da se tada raspravljalo o nedovoljnoj orijentaciji Partije u radu na selu i njenoj pojačanoj aktivnosti u industrijskim centrima i na drugim mjestima gdje su bili zaposleni radnici (poljoprivredna dobra, centri za utovar i istovar robe i dr.). Na ovoj konferenciji izabran je Oblasni komitet neposrednim glasanjem članova Partije sa terena, kao i delegati za Pokrajinskui V zemaljsku konferenciju.⁷

Dok je ova konferencija imala zadatak da, pored ocjene dotadašnjeg rada, izvrši što kvalitetniji izbor svog rukovodstva i delegata za šira partijska savjetovanja, dotle je Oblasno partijsko savjetovanje, održano marta 1941. godine u blizini Tuzle (u Bištarcu), bilo isključivo posvećeno partijsko-političkim pitanjima i zadacima pred kojima su stajali ne samo komunisti ove oblasti nego i čitave Jugoslavije. Na ovom sastanku su razmatrana ne samo opšta politička kretanja i situacija u kojoj su se našli narodi Jugoslavije neposredno pred okupaciju, nego i čitav niz konkretnih pitanja, počevši od analize dotadašnjeg partijskog rada u svim pravcima pa do postavljanja konkretnih zadataka pojedinim organizacijama (kako da se najbolje riješi pitanje partijskih veza, šta da se preduzme u pružanju pomoći pohapšenim komunistima, na koji način da se pojača osjećanje dužnosti i disciplina, kako da se članstvo postavi i djeluje ukoliko izbije rat i dr.).

To je ujedno bio i posljednji širi dogovor komunista na ovome području prije okupacije.⁸

Aktivnost i način reagovanja partijskih radnika tuzlanske oblasti u vrijeme 25. i 27. marta i aprilskog rata 1941. godine, ne razlikuje se gotovo ni po čemu od one aktivnosti i reagovanja koji su nam poznati iz drugih gradova širom Jugoslavije. I ovdje su komunisti bili predvodnici naroda protiv pristupanja vlade trojnom paktu, a kada je došlo do agresije, dobrovoljno su se javljali za odlazak u vojne jedinice.⁹ Iznenađen brzim prodorom njemačke vojske, najveći broj članova Partije iz same Tuzle, zajedno sa Oblasnim komitetom, napustio je grad prije nego što je bio okupiran i uputio se prema Sarajevu. Članovi KPJ po drugim gradovima i selima ostali su i dalje u svojim mjestima, osim onih koji su odranije bili na strani ili u jugoslovenskoj vojsci. Po dolasku tuzlanske grupe komunista u već okupirano Sarajevo održan je 20. IV 1941. kraći sastanak nepotpunog PK KPJ za BiH, na kome je donesena odluka da se svi komunisti iz unutrašnjosti vrate u svoja mjesta, da se sačuvaju kadrovi, da se uspostave međusobne veze i sačekaju novi zadaci.¹⁰

Na bazi ovih zaključaka započeo je rad u tuzlanskoj oblasti na ponovnom povezivanju rukovodstava sa članstvom i na blagovremenom prihvatanju i uključivanju u nove poslove svih onih članova Partije i simpatizera koji su kao bivši vojnici izbjegli zarobljavanje od strane jedinica njemačke vojske.

Nema direktnih izvora na osnovu kojih se može rekonstruisati cjelokupna aktivnost partijske organizacije tuzlanske oblasti u danima neposredno poslije okupacije, ali se posrednim putem može zaključiti da se, uopšteno gledano, partijaska organizacija prilagodila svojim radom novim uslovima.

To naročito potvrđuje Oblansko partijsko savjetovanje, održano maja 1941. godine u blizini Tuzle,¹¹ na kome su, pored članova Oblasnog komiteta, bili delegati mjesnih komiteta i partijskih organizacija iz svih mjesta u kojima su one postojale prije okupacije. Na tom sastanku delegat PK KPJ za BiH Iso Jovanović saopštio je odluku CK KPJ koja je pozivala svoje članstvo i narode Jugoslavije da se prihvate oružanih priprema. Istaknuta je oružana borba kao jedini izlaz jugoslovenskih naroda iz postojećeg stanja i spremnost KPJ da se stavi na čelo te borbe. Formiranje Oblasnog vojnog rukovodstva i slanje ispomoći partijskim organizacijama bio je prvi praktični korak u prihvatanju odluka CK KPJ na ovom području. Rad partijskog članstva od ovog savjetovanja može se okarakterisati kao period konsolidovanja partijske organizacije a njegođa praktična vrijednost vidljiva je tek kasnije.

Period od ovog savjetovanja pa do otpočinjanja ustanka predstavlja praktičan napor članstva na pripremanju naroda za oružanu borbu.

Malobrojni i nepotpuni dokumenti o partijskoj aktivnosti iz ovoga vremena otežavaju njeno cjelovito sagledavanje i uvid u brojnost partijskog i skojevskog kadra, što je bilo neophodno za procjenu subjektivne snage Partije u to vrijeme. Međutim, na osnovu uvida u neprijateljsku građu, memoare, izjave preživjelih učesnika, evidenciju saveza boraca i dr. može se približno tačno odrediti njena brojnost. Iz postojećih izvora se vidi da je na području tuzlanske oblasti bilo oko 429 članova Partije i SKOJ-a, od čega je oko 145 zajedno sa Mjesnim i Oblasnim komitetom djelovalo u Tuzli i okolini, 95 na području Maglaja, Doboja, Gračanice, Bosanskog Petrova Sela, Dervente i u drugim manjim mjestima, 75 na području Brčkog sa okolinom, 109 na području Bijeljine sa Majevicom i drugim selima i 4 na području Birča.¹²

Ipak ove podatke ne možemo uzeti kao potpune, s obzirom na to da je u nekim mjestima izvjestan broj članstva bio partijski vezan izravno za pojedine članove Oblasnog komiteta ili instruktore viših partijskih rukovodstava (ovi članovi često nisu ulazili u partijsku evidenciju). Takav je kadar igrao u toku priprema izvanredno značajnu ulogu, jer se preko njega najčešće odvijala kurirska služba, prebacivali se kadrovi iz grada na selo, nabavljao potrebni materijal, vršena obavještavanja i dr.

Izloženi podaci nam pokazuju da je većina partijskog i skojevskog kadra u ovoj oblasti bila koncentrisana u Tuzli, Doboju, Bijeljini i Brčkom i da su to bili centri odakle su upućivani aktivisti i za druga područja. Istovremeno, ostalo članstvo koje nije živjelo u ovim gradovima, djelovalo je negdje u blizini linije koja je spajala te gradove, osim vlaseničkog sreza. Za gradove Bosanski Samac, Gradačac, Bosanski Brod, Odžak i Derventu, kao i mnogobrojna seoska naselja između ili okolo njih, potrebno je konstatovati da je u njima bilo i prije a i u vrijeme priprema ustanka partijskih radnika i mnogo simpatizera, ali je pitanje uspostavljanja čvrstih partijskih veza sa oblasnim rukovodstvom u Tuzli ostalo neriješeno za cijelo vrijeme priprema.¹³

Periferni istočni i zapadni dijelovi tuzlanske oblasti bili su veoma slabo zahvaćeni partijskim radom. Zbog toga prostor od Trnove do Vlasenice, na istoku, i područje Trebave sa selima na lijevoj strani rijeke Bosne, na zapadu, nije bio uključen u aktivno pripremanje ustanka.

Očigledno je da su područja industrijski razvijenija i komunikativnija bila u središtu partijske aktivnosti, dok je zaostaliya i saobraćajno nepovezana periferija bila skoro van dometa partijskih priprema.

S obzirom na to da su partijske organizacije u tuzlanskoj oblasti ostvarile svoju masovnost tek pred rat, to se odrazilo i na sam sastav članstva. Partijski kadar bio je, u prosjeku, veoma mlad. Osim nekoliko partijskih veterana, kakvi su bili Mitar Trifunović Učo, aP-šaga Mandžić, Ivan Marković Irac, Jusuf Jakubović, Todor Vujasinović, Hasan Burić, Fadil Jahić Španac, Diko Lopandić, i jednog broja izraslijih kadrova i dobrih organizatora, mahom studenata sa beogradskog i zagrebačkog univerziteta, koji su se u vrijeme priprema našli na ovome području, većina ostalog članstva, naročito u onim organizacijama koje su formirane na selu, imala je veoma kratak skojevski i partijski staž.¹⁴

Istražujući izvornu građu o aktivnosti KPJ na spremanju ustanka, moguće je prikazati kratak sadržaj rada u toku priprema. Pošto obim rada ne dozvoljava šira raščlanivanja ove problematike, ovdje ćemo samo ukazati na sljedeće bitne karakteristike priprema:

- jačanje partijske mreže proširivanjem postojećih i osnivanjem novih ćelija i organizacija,
- objašnjavanje okupatorske politike u odnosu na nejednak tretman, nacionalni sastav i konfesiju stanovništva,
- prikupljanje oružja, sanitetskog materijala i druge vojne opreme,
- stalna briga u pogledu čuvanja kadrova (prelazak u ilegalnost ili otpremanje na selo),
- rad na psihološkom pripremanju za otpor,
- materijalna pomoć protjeranim izbjeglicama iz Slovenije i Slavonije,
- formiranje gradskih uličnih i seoskih odreda kao prvih oblika vojne organizacije i
- vojna obuka kadra za predstojeću borbu.

Kada se govori o pripremanju, treba imati u vidu činjenicu da su uslovi rada u to vrijeme bili daleko složeniji od onih prije okupacije. Iako je stečeno ranije iskustvo veoma važna komponenta za ovu orijentaciju, ipak je to bez procjene novonastalih uslova bilo nedovoljno.

Složenost tih uslova po okupaciji upotpunjuje sljedeće komponente:

- okupacija tuzlanske oblasti i njeno uklučenje u NDH,
- izrazito snažan okupatorsko-kvislinški teror s ciljem da se još od početka skrši svaki oblik narodnog otpora,
- maksimalna aktivnost okupatora na razvijanju šovinističkih sukoba,

— uključivanje starog aparata vlasti u službi NDH i okupatora i

— desktruktivno djelovanje pojedinih ljudi iz vodstva ranijih političkih stranaka u odnosu na pripreme ustanka.

Tuzlanska oblast nije imala nekih zapaženijih ličnosti u ranijoj aktivnosti ustaškog pokreta. Međutim, potrebno je naglasiti da je taj pokret u toku aprilskog rata i poslije njega relativno brzo našao svoje sljedbenike. Ali, i pored prisustva okupatora i napora ustaškog vodstva da se ovaj pokret omasovi i učvrsti, rezultati su, bar u početku, bili veoma skromni.

Teoretski posmatrano, članom ustaškog pokreta mogao je postati svaki Hrvat koji je sposoban za vojnu službu i odan ustaškim načelima. Praktično gledano, ti teorijski kriterijumi nisu bili čvrsti. Išlo se dotle da je članom ustaškog pokreta mogao postati svako ko je htio da nosi pušku i da od nje živi. Iako se na osnovu podataka ne može utvrditi broj i porijeklo članstva ustaškog pokreta u periodu priprema, mogu se prilično tačno navesti ljudi koji su u ovo vrijeme dobrovoljno, iz uvjerenja, ušli u rukovodstvo ustaškog pokreta.¹⁵ Tek juna mjeseca 1941. u ovoj oblasti ustaški pokret obuhvata sve više hrvatskog i muslimanskog stanovništva. Ovakvo opredjeljenje jednog dijela stanovništva bilo je pokrenuto napadom Njemačke na SSSR koji je iskorišćen kao jaka propagandna činjenica a isto tako i relativnom konsolidacijom ustaškog pokreta na cijeloj teritoriji NDH. Početkom jula oružane snage NDH već se dijele na domobranstvo, kao redovnu vojsku, žandarmeriju i specijalne jedinice po ugledu na SS-trupe u Njemačkoj i crne košulje u Italiji.¹⁶

Uparedo sa stvaranjem vojne organizacije ustaškog pokreta radilo se i na uređenju civilne vlasti. U administrativnom pogledu teritorija tuzlanske oblasti bila je uključena u tri¹⁷ župe. Istovremeno sa župskim počeli su da funkcionišu sreski i opštinski organi vlasti. Sve ove instance vlasti bile su u praksi podređene ustaškim vojnim organizacijama.

Ono što naročito karakteriše tuzlansku oblast u kojoj je KPJ radila na pripremama ustanka postaće, donekle, jasnije ako obratimo pažnju na sljedeće:

Prvo, ovdje se, pored nacionalnih manjina i raznih kolonizatora iz drugih zemalja, nalazilo hrvatsko, muslimansko i srpsko stanovništvo koje je novouspostavljena ustaška vlast, zajedno sa Nijemcima, počela različito tretirati. Dok su se na vrhu skale našli folksdojčeri, Hrvati i Muslimani, kojima je, makar prividno, davana povlašćena uloga zavisno od stepena njihove aktivnosti i naklonosti ustaškom pokretu, dotle su Jevreji i Cigani sistematski uništavani, a Srbi raseljavani, proganjeni i ubijani.

Drugo, jedan dio muslimanske i hrvatske čaršije kao i katoličkog klera, na čijoj osnovi su u predratnim godinama gradile svoju političku koncepciju pojedine struje JMO i HSS, dobivši određene privilegije, vezao se za NDH i aktivno je pomagao.

Treće, primamljivo plate i druga obećanja onima koji stupe u ustaški pokret ili mu pruže aktivnu podršku, privukli su lako povodljive dijelove gradskog i seoskog stanovništva.

Četvrto, ranije klasne razlike, nacionalna i vjerska netrpeljivost, te nestašica životnih namirnica u vrijeme okupacije, uticale su na pojedince da nađu rješenje pitanja svoje egzistencije stupanjem u ustaški pokret. Pored ovih faktora moraju se uzeti u obzir i drugi: moralni, psihološki, propagandni i dr.

Peto, početni uspjesi njemačke vojske na istočnom frontu i velika propaganda tih uspjeha, korišćeni su za širenje baze ustaškog pokreta

Šesto, jedan dio stanovništva austro-njemačkog porijekla koji je odranije živio na ovom području prihvata novu vlast i pruža joj svesrdnu pomoć.

Sedmo, srpsko stanovništvo, koje je bilo dosta brojno na području tuzlanske oblasti, najedared se, po okupaciji, našlo u veoma nezavidnom položaju. Njegov brojniji dio u iščekivanju ostaje i dalje na području ranijeg stanovanja dok manji, ali po pravilu bogatiji dio, odlazi u Srbiju.

Posmatrano u cjelini, pored političke pocijepanosti i različitog tretmana stanovništva, za sve dijelove oblasti bilo je zajedničko to da su uključeni u sastav NDH, da je u njima zavedena ustaška vlast, prihvaćen stari aparat vlasti sa izvjesnim nomenklaturem i personalnim izmjenama i da su, što je najvažnije, sva privredna bogatstva prešla u ruke okupatora. Istočni dio tuzlanske oblasti, lijevom obalom rijeke Drine, ponovo je postao granično područje sa lociranjem jakih snaga njemačke i novoformirane vojske NDH.

Ovo bi, u najkraćim crtama, bili objektivni uslovi u kojima su započete pripreme za ustanak KPJ na području tuzlanske oblasti. Neposrednom akcijom priprema rukovodio je Oblasni komitet Partije, a kasnije, od maja 1941. godine, Oblasno vojno rukovodstvo, odnosno od 15. juna, Oblasni vojni štab.

Svakako da je uspjeh priprema u postojećim okolnostima u prvom redu zavasio od čvrstine organizacije kao cjeline, od taktičnosti, mobilnosti članstva Partije, intelektualno-organizacionih sposobnosti partijskog rukovodstva i jasnoće zadatka, od velike volje da se uspije i krajnje disciplinovanosti u akciji.

Iz praćenja toka samih priprema vidi se da su mnogi aktivisti, ne samo članovi Oblansog i mjesnih komiteta nego i ostali članovi Partije, shvatili promjenu i ozbiljnost situacije u kojoj su se našli i prema njoj se kritički i kreativno odnosili, ali je bilo i takvih kojima je teško padala potpuna ilegalnost, i to ne zbog nedostatka lične hrabrosti, nego, naprotiv, zbog i suviše velikog, povjerenja u svoje sposobnosti. Sasvim je druga stvar sa onim, svakako veoma malim brojem, nedovoljno ranije osposobljenih članova, kojima je nova situacija, i zadaci zajedno s njom, nametnula toliki strah da su iz svega toga jedini izlaz vidjeli u pasivizaciji i prećutnom otkazivanju poslužnosti.

Pored ovih čisto subjektivnih slabosti koje su proizlazile iz nedovoljne partijske izgrađenosti tih članova, ustaškoj policiji stajali su pri ruci i olakšavali joj rad mnogobrojni spiskovi komunista i sumnjivih lica koji su preuzeti od bivših organa stare vlasti. Tamo gdje su partijska rukovodstva zaboravila na ove dokumente pale su

i prve žrtve Partije, kao, npr., u Brčkom, Bijeljini, Gradačcu, Gračanici i još nekim drugim mjestima.¹⁹

Ako se apstrahuju ove prve početne slabosti, onda se vidi da je u pripremama bilo puno sistematičnosti i planskog rada. Zna se, npr., da su u Tuzli, Bijeljini, Brčkom i Doboju mnogi partijski aktivisti bili od strane Partije upozoreni na potrebu pojačanih mjera budnosti i konspiracije čim je nastupila okupacija.

Iako se radi o malim naseljenim mjestima, ipak je za takve kadrove bio pronađen i izgrađen niz skloništa u kojima su se oni smjestili. Drugi dio bio je odmah povučen iz gradova i prebačen na sela da bi i tamo otpočele pripreme. Ipak je gro kadra sve do 22. juna bio u gradovima. Razlika je samo u tome što su u pojedinim mjestima bile izvršene detaljne pripreme u pogledu brzog obavještanja, načina izvlačenja i rada na novim zadacima ako se napusti grad, dok se u drugim mjestima o tome nije vodilo dovoljno računa.

Gubitak partijskog kadra koji je pao u ruke policije do 22. juna 1941. godine nije imao za posljedicu nijednu širu provalu u partijskoj organizaciji tuzlanske oblasti. Iz toga se može zaključiti da je sistem partijske veze bio veoma dobro postavljen i, drugo, da nikakve torture kroz koje su prolazili uhapšeni članovi nisu mogle da iznude otkrivanje ostalog članstva i organizacija. Čak je sa policijskih isljeđenja ostao niz primjera hrabrog i nepokolebljivog držanja uhapšenih članova.²⁰

Od majskog savjetovanja pa do 22. juna partijska organizacija tuzlanske oblasti bila se već u potpunosti sredila i uključila u pripreme ustanka. Iz diskusije na sastanku Oblansog komiteta od 20. juna, na kome je prisustvovao član PK KPJ za BiH Uglješa Danilović, vidi se da su pripreme bile zahvatile sve krajeve u kojima su postojale partijske organizacije. Kako se u vrijeme napada na Njemačke na SSSR 22. juna zatekao Uglješa Danilović u Oblasnom komitetu, to je istog dana bio održan sastanak i zaključeno da se Oblasni komitet odmah prebaci iz Tuzle u selo Bajramoiće, a ostalo članstvo podijeli u grupe i prebaci na sigurnija mjesta; veza sa gradom da se dalje održava preko onih kadrova koji su policiji bili manje poznati. Oblasni komitet je rukovodio pripremama iz sela Bajromovića sve do jedne manje provale u gradu, poslije čega se preselio na Pločnik i tu ostao do kraja jula. Obezbijeden naoružanim omladincima i dobro organizovanim kurirskim vezama, on je stalno pratio tok priprema i preko svojih članova koji su obilazili partijske organizacije pružao ispomoć u radu. Istovremeno, odatle se preko pojedinih članova i simpatizera koji su počeli raditi u neprijateljskom civilnom i vojnom aparatu vlasti, pratio cjelokupni tok sročenih mjera koje su preduzimali organi te vlasti da bi zaplašili narod i osujetili pripreme. Među te mjere treba ubrojiti mnogobrojne preteće proglase izdavane s ciljem da bi se sabralo i oduzelo oružje kao i drugi ratvni materijal do koga je narod došao u toku aprilskog rata.²¹

Dejstvo ovih naredbi imalo je uspjeha u onim mjestima i za bačenim selima gdje uticaj Partije nije još stigao, gdje su seoski knezovi i drugi potkazivači otkrivali vlasnike oružja ili gdje i sami po-

jedinci, nedovoljno obazrivi, nisu blagovremeno preduzeli potrebno maskiranje.

U cilju sprečavanja ove akcije na predaji oružja razvilo je partijsko članstvo u toku priprema usmenom riječju, lecima, proglasima i drugim sredstvima veoma živu propagandu. Pored zajedničke brige svih članova Partije bilo je u Oblasnom rukovodstvu i partijskim organizacijama ljudi koji su isključivo bili zaduženi za ovu akciju. Stiče se utisak da nijedna strana rada ne osvjetljava bolje tok priprema ustanka kao ova na sakupljanju oružja. Može se navesti niz primjera o tome koliko su pojedinci ulagali napora da bi došli samo do jedne puške, bombe ili do nekoliko metaka.

Jednako važna preokupacija partijskog rukovodstva i članstva u toku priprema bila je orijentacija usmjerena u cilju stvaranja gradskih uličnih i seoskih odreda kao prvih oblika vojne organizacije. Ulični odredi su formirani u Tušnju, na Husinu, Brdu, Kuli, Mosniku, Gradini, u Srpskoj varoši, Džindić mahali, a u mjestima van Tuzle i okoline u Brčkom i Bijeljini.²² Ljudstvo u ovim odredima, naročito u začetku, sačinjavali su članovi KPJ i provjereni simpatizeri. Sa stvaranjem sličnih odreda u selima išlo je mnogo teže. To je ujedno bio jedan od najtežih zadataka pred kojim su poлагali ispit organizatori priprema, jer je tamo prije nego se pređe na formiranje borbene desetine valjalo objasniti uzrok poraza jugoslovenske vojske, razobličiti politiku kojom se služi okupator, dati ocjenu cjelokupne situacije u kojoj se našao bosanski narod, istaći platformu i cilj borbe i tek na osnovu toga pristupiti formiranju borbene grupe. Jedan od učesnika o tome piše: »Najprije bi poime-nično pozvali ljude na sastanak nedaleko od sela gdje se formirala desetina (obično u neki šumarak). Na sastanku su pozivani najborbeniji za koje smo sigurno znali da su raspoloženi za borbu. Pošto bi izložili situaciju u kojoj se našla naša zemlja poslije aprilskog sloma i ukazali na jedini put borbe kojim se moralo ići ako hoćemo da se oslobodimo, pristupili bi formiranju vojne desetine tog sela. Odmah je biran desetar, a zatim bi se izvršio popis oružja, municije i ostale ratne spreme kojom se raspolaže u tom selu.«²³ Do početka avgusta 1941. godine formirano je: u selu Šekovići 8 desetina, u bijeljinskom srezu 3 borbene grupe, u brčanskom tri, u dobojskom, maglajskom i gračaničkom srezu, osim velikog broja borbenih grupa, cijela teritorija je bila podijeljena na sektore, u tuzlanskom srezu, pored ranije postojećih grupa, bio je i čitav niz novih koje su bile u procesu formiranja. Među formiranim grupama treba razlikovati dva tipa one u kojima većinu čine simpatizeri (Šekovići, i neka mjesta u dobojskom, maglajskom i gračaničkom srezu) i one u kojima su skoro isključivo članovi Partije i SKOJ-a (bijeljinski, brčanski i tuzlanski srez). Zajednički problem svim grupama koje su stvarane nije bio nedostatak ljudi koji bi htjeli poći u borbu, nego slaba ili relativno slaba snabdjevenost oružjem i vojnom opremom.

Iz praćenja toka priprema očigledno je kako se postepeno vršila koncentracija partijskog kadra u tri uža područja tuzlanske oblasti Majevice sa Semberijom, Šekovići na području sresa Vlasenice i podnožje planine Ozrena sa koncentracijom oko Maglaja, Doboja i Gračanice.

Kada je na sastanku Oblasnog komiteta i Vojnog rukovodstva saopštena odluka CK KPJ i PK KPJ za BiH o dizanju ustanka, ova su područja dobila i svoja vojna rukovodstva — sreske vojne štabove za Ozren, Birač i Majevicu, a za cijelu oblast naimenovan je na istom sastanku Oblasni vojni štab.²⁴ Oblasni vojni komitet, kao političko tijelo, tada je definitivno rasporedio kadrove tamo gdje je trebalo započeti prve akcije. Načelo je bilo da se pojedinci šalju u ona mjesta gdje se očekivalo da će imati najviše početnog uspjeha. Oblasni komitet i Vojni štab zadržali su se još neko vrijeme na Pločniku, a zatim su se krajem jula prebacili u selo Šekoviće.

Za cijelo područje tuzlanske oblasti odlučeno je da oružane akcije započnu 10. VIII, ali je tako bilo samo na Majevisi i u Semberiji, dok je u vlaseničkom srezu, zbog jakog ustaškog terora nad srpskim stanovništvom, ustanak otpočeo pet dana ranije, a u ozrenskom kraju tek 23. avgusta.

Izložena analiza pokazuje da je pripremama ustanka u tuzlanskoj oblasti rukovodila KPJ i da se ona mogla prihvatiti tako važnog i odgovornog zadatka, jer je još u predratnim godinama obnovila a i prvi put formirala više partijskih organizacija. Njihovim nastankom i daljim razvijanjem bilo je moguće, sa manje ili više uspjeha, vršiti dalju realizaciju obimnog partijskog programa zasnovanog na bazi opšte spoznaje marksističkog učenja konkretne procjene društveno-ekonomskih i političkih prilika pred drugi svjetski rat. Iako se sve to sprovodilo na jednom agrarnom području sa malo pravog radništva, izuzev Tuzle ipak je elastičnost i širina programa koji je duboko održavao životne interese svih naroda omogućila okupljanje progresivnih snaga i stvaranje uslova u kojima, po okupaciji zemlje, započinju pripreme ustanka.

Istraživanja navode na zaključak da ekonomski i politički razvoj u tuzlanskoj oblasti do 1941. godine nije, izuzev Tuzle i okoline, mogao da forimra radničku klasu kao glavnog i jedinog nosioca revolucije. Slabo razvijena industrija i, s tim u vezi, malobrojno radništvo po drugim dijelovima oblasti, onemogućili su veći uticaj Partije sve dotle dok se nije slobodnije i šire pristupilo i drugim slojevima društva.

Kratkotrajni aprilski rat i podjela Jugoslavije, po kojoj je tuzlanska oblast ušla u sastav tzv. NDH, izmijenili su objektivne uslove partijskog djelovanja i još više otežali rad KPJ.

Igrom političke podjele između okupatora i njihovih pomagača, tuzlanska oblast, kao geografsko područje u sklopu BiH, dodijeljena je novoformiranoj NDH. Cio ekonomski potencijal ove oblasti odmah je uključen za potrebe njeamčke ratne privrede i za izgradnju NDH. Ima li se u vidu, pored ekonomskog, i političko-strategijski značaj ove oblasti, onda je sasvim razumljivo što je još od početka vojno-civilna kontrola njemačko-ustaških organa bila veoma jaka.

Objektivni uslovi u kojima je KPJ vršila pripreme ustanka u tuzlanskoj oblasti bili su po mnogim osobenostima različiti od onih u Srbiji, Hrvatskoj, pa i u drugim krajevima BiH. Nejednak pristup okupatora i ustaške vlasti prema raznorodnom stanovništvu ove oblasti nosio je sa sobom opasnost otvaranja bratoubilačke borbe

do istrebljenja i uticao je na smanjenje borbenog raspoloženja onih naroda koji su prividno uzeti u zaštitu. Politika podvajanja nametnula je nove zadatke Partiji i još više zamrsila odranije složenu političku situaciju u ovoj oblasti. Nema sumnje da su uslovi u kojima su se odvijale pripreme ustanka bili veoma složeni i teški.

Istorijska je zasluga članstva KPJ u ovoj oblasti što je ono i u takvim uslovima, spremajući se na ustanak, pronalazilo one komponente koje su doprinosile izgradnji bratstva i jedinstva raznorodnog stanovništva i najoštrije se suprotstavljalo svim denacionalizatorskim planovima okupatora.

Formiranje Oblansog vojnog štaba, kao i sreskih štabova za Ozren, Birač i Majevicu, te zakazivanje dizanja ustanka na dan 10. avgusta, bilo je potvrđeno spremnošću i raspoloženjem partijskog kadra tuzlanske oblasti da se pridruži sudbini svih naroda koji su započeli ili su se spremali na borbu protiv okupatora, i ujedno je održavalo stepen izvršenih priprema.

Potrebno je napomenuti da su se u toku priprema na izvršenju mnogobrojnih veoma složenih partijskih zadataka nalazili ne samo stariji nego u mnogo većem broju mlađi, čak veoma mladi, tek novoprmljeni članovi Partije i SKOJ-a. Samo takvim zalaganjem i mogla se nadoknađivati relativna slabost KPJ u tuzlanskoj oblasti, koja nije imala dovoljno kadrova da bi ih razaslala na sve strane gdje je trebalo započeti pripreme. S druge strane, i postojeće partijsko članstvo nije bilo ravnomjerno raspoređeno po svim dijelovima oblasti. Najviše ga je bilo u Tuzli i okolini, Bijeljini, ozrensko-dobojskom kraju, Brčkom i na Majevidi. Kako su ova mjesta bila naseljena Srbima, Hrvatima i Muslimanima, to je prirodno da su članstvo KPJ, kao jedine opštejugoslovenske organizacije, sačinjavali najsvjesniji dijelovi radničke klase, i ne samo radničke, bez obzira na nacionalnu pripadnost.

Međutim, objektivna situacija u tuzlanskoj oblasti uslovljena politikom okupatora bila je takva da se u njoj srpski i jevrejski dio stanovništva našao u najugroženijem položaju i stoga nosio, bar u početku, i najveće borbeno raspoloženje. Koristeći to, Oblasni komitet, šalje najveći dio svog članstva u krajeve naseljene srpskim narodom. Kako su, usko gledano, iz tih krajeva i započele prve akcije pod rukovodstvom komunista, to su srpske seljake predvodili i davali im primjer u borbi ne samo komunisti Srbi nego u dosta velikom broju i Hrvati i Muslimani.

NAPOMENE

¹ U izlaganju će se detaljnije govoriti samo o onim historijskim činjenicama koje su do sada manje korišćene u drugim napisima, a koje su karakteristične za pripreme ustanka na području tuzlanske oblasti.

² Od objavljenih sjećanja navodimo ova:

a) Pašaga Mandžić, Sjećanje na partijski rad u Tuzli od 1936. godine do početka ustanka 1941. godine, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Beograd 1961, str. 11—20, ili: Pripreme za ustanak u Tuzlanskoj oblasti, Četrdeset godina 1941—1945, knj. V, Kultura, Beograd 1961, str. 475—485.

- b) Cvijetin Mijatović, Prvi ustanički dani u istočnoj Bosni, Četrdeset godina 1941—1945, knj. V, Kultura, Beograd 1961, str. 254—264, ili: isto u knjizi: Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. V, Beograd 1961, str. 21—30, ili: isto, Ustanak naroda Jugoslavije 1941. (Zbornik) knj. IV, Vojno djelo, Beograd 1963, str. 61—73.
- c) Slavko Mićanović, Početak oružane borbe u bijeljinskom srezu, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. II, Vojno delo, Beograd 1962, str. 464—475, ili: Početak oružane borbe protiv okupatora i ustaša u bijeljinskom srezu, Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne, Beograd, 1961, str. 57—71.
- d) Miloš Zekić, Ustanak u Birču 1941. godine, Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne, Beograd 1961, str. 31—44.
- e) Rade Jakšić, Rad KPJ u Birču na razvijanju bratstva i jedinstva u ustaničkim danima 1941, Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne, Beograd 1961, str. 72—76.
- f) Radivoje Lukić, U srezu brčanskom, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Zbornik, knj. IV, Vojno delo, Beograd 1963, str. 290—310.
- g) Todor Vujašinović, Organizacija ustanka i važnije oružane akcije na Ozrenu, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Zbornik, knj. IV, Vojno delo, Beograd 1963, str. 543—548.
- h) Ratko Perić, Na Majevici, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Zbornik, knj. V, Vojno delo, Beograd 1964, str. 475—496.
- i) Slavko Mićanović, Prvi susreti s četnicima, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Zbornik, knj. VI, Vojno delo, Beograd 1964, str. 141—153.
- ³ Statistički Godišnjak Kraljevine Jugoslavije, knj. X, 1940, Beograd 1941, str. 80, 81 i 83.
- ⁴ Isto, str. 45 i 105;
Đorđe Pejanović, Stanovništvo u krajevima Bosne i Hercegovine.
- ⁵ Antun Melik, Jugoslavija, zemljopisni pregled, Ekonomski i politički uslovi razvoja željeznica u jugoslovenskim zemljama, Sto godina razvoja željeznica, str. 82—86;
Ing. Vukan Dešić, Značaj saobraćaja i njegova uloga u razvitku društva, Sto godina razvitka željeznica, str. 45.

Pravac	Otvorena godine	Vrsta kolosijeka	dužina u km
Bos. Brod—Zenica	1879.		
Doboj—Tuzla—Simin Han	1886.	uski	66,8
Gunja—Brčko	1894.	normalni	2
Karanovac—Gračanica	1898.	uski	4,1
Zavidović—Han—Pijesak	1903.	uski	113,5
Bosanska Rača—Bijeljina	1922.	uski	19,9
Bijeljina—Ugljevik	1925.	uski	23,8
Sremska Rača—Savska obala	1927.	normalni	1,8

⁶ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, knj. III, 1931, Beograd 1934, str. 112;

Antun Melik, Jugoslavija, zemljopisni pregled, Školska knjiga, Zagreb 1952, str. 314.

⁷ Radovan Stijačić, Referat održan na svečanoj akademiji povodom proslave 40-godišnjice stvaranja KPJ, Arhiv grada Tuzle (u daljem tekstu: AGT), kat. br. 2203/48, str. 1—14;

Pašaga Mandžić, Sjećanje na partijski rad u Tuzli od 1936. godine do početka ustanka 1941. godine, Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne, V, Kultura, Beograd 1961, str. 17;
Slavko Mićanović, usmena izjava.

⁸ Više o partijskom savjetovanju u Bistarcu:

AGT, kat. br. 2317/49;

Pašaga Mandžić, isto, str. 17.

⁹ Pašaga Mandžić, isto, str. 17;

Pašaga Mandžić, isto, str. 19;

Hasan Burić, Pismena izjava, u posjedu autora.

¹⁰ Isto.

¹¹ Opširnije o majskom savjetovanju:

Pašaga Mandžić, isto, str. 19;

Stevo Popović, Majevički partizani, Svjetlost, Sarajevo 1947, str. 29;

Utisci Cvijetina Mijatovića, O borbi i radu KPJ i SKOJ-a u istočnoj Bosni i Tuzlanskom kraju, AGT, kat. br. 2202/48.

¹² Podaci su dobijeni iz sljedećih izvora:

Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo (u daljem tekstu: AIRPS), MG, kat. br. 9688, 9702, 9685, 9693, 9764, 9765, 9776, 9700, 9697, 9694;

Petrović Nenad, Simić Veljko, Mijoljić Mirko, Perić Jeremija, Stenografske beleške, Opštinska komisija za hronike u Bijeljini;

Todor Vujasinović, Ozrenski partizanski odredi, Beograd 1962, str. 15—20;

Vera Nikolić, Amalija Lebeničnik, Clanci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, V. Beograd 1961, str. 98—112;

Hasan Burić, Pismena izjava, u posjedu autora.

¹³ Na osnovu izjave nekih učesnika vidi se da je u Bosanskom Šamcu formirana partijska organizacija još 1937. (Mitar Trifunović-Učo, sekretar, Miljković Branko i Đurđević Aleksandar, članovi) i da je, sa prekidima, radila sve do 1941. godine, AIRSP, MG, kat. br. 9765.

U Gradačcu, Modriču, Odžaku i susjednim selima partijska aktivnost vezana je za Edhema Čamu, veterinara, Vjekoslava Bakulića, Boška Milutinovića, učitelja, Hamida Mazalovića, učitelja, Hakiyu Faljevića, učitelja, Ferida Širbegovića, Fuada Suljića, obučara, braću Mujbegoviće iz Starevacu, Acu Novožilova, Teufika Imamovića, krojača, Šefku Avdića.

Početkom 1941. godine Vjekoslav Bakulić bio je službeno premješten u Osijek, a uspostavljanjem NDH pohvatani su i zatvoreni po naredjenju Vješeslava Montana, ustaškog povjerenika u Gradačcu, aktivisti: Aco Novožilov, Fuad Suljić, Šefik Avdić, Ferid Širbegović, braća Mujbegovići i Nikičić.

Krajem 1941. na intervenciju građana Gradačca svi su bili pušteni, osim Ace Novožilova i Nikičića, koji su još ranije upućeni u Jasenovac. Pošto nije imao dovoljno dokaza za Edhema Čamu i Ismeta Terzimehića, Montani se zadovoljio polovičnim rješenjem, prvoga je premjestio u Foču, a drugog u Visoko.

Edhem Čamo, Gradačac, Modrič i okolina, AIRPS, MG, kat. br. 9695; u Bosanskom Brodu, postoje indicije da su 1941. godine bili članovi KPJ: Vidošević Drago, Javorski Mihajlo, Pavlik Fric, Jašarević Smail, Čičak Ivica i Franjo i Pagoli Tonča, a, izgleda, da je formirana i partijska ćelija željezničara u kojoj su bili Svetozar Antić, Vučković i Savović.

Arhiv Instituta za radnički pokret Zagreb, MG, 13, 1/2, str. 2 i 3. Postojanje partijske organizacije u Derventi, po nekim izvorima, datira još od 1939. godine a 1941. godine u istom mjestu bio je formiran i Mjesni komitet, koji je rukovodio sa 13 aktivista.

¹⁴ Skojevska i partijska organizacija u Maglaju formirana je 1940. godine, Dedo Trampić, Izjava, AIRPS, MG, kat. br. 96, 88.

Iste godine formirana je skojevska i partijska organizacija u Gračanici, prema podacima Zdravka Pavlovića i AIRPS, MG, 9693.

Partijske organizacije u Husinu, Lukavcu i Bistarcu formirane su takođe 1940. godine; Radovan Stijačić, Referat održan na svečanoj akademiji povodom proslave četrdesetogodišnjice stvaranja KPJ, AGT, br. 2203/48, str. 1—14.

Todor Vujasinović u knjizi Ozrenski partizanski odred, str. 15, tvrdi da je skoro polovina članova KPJ na ozrenskom sektoru primljena u toku samih priprema ustanka.

Stanje je bilo veoma slično u Vlasenici, Šekovićima i još u nekim drugim mjestima.

¹⁵ Među njima se ističu: Ragib Čapljin, bivši trgovac iz Rogatice, koji je zaposleo mjesto velikog župana u Tuzli, Hadžibaščajušević Mehmed, na dužnosti ustaškog logornika u Tuzli, njegov pomoćnik Milas Drago, dr Oršanić Mirko, advokat, koji se kao ustaški tabornik istakao organizacijom stvaranja ustaške vlasti u derventskom, zeničkom, maglajskom, tešanjskom i dobojskom srezu, njegov zamjenik Draženović, dr Dragutin Kamber, fratar, koji je bio najznačajnija ustaška ličnost u dobojskom srezu, Topić Mirko, ustaški logornik u Maglaju, Martin Petrović u Brčkom, Vješeslav Montani u Gradačcu, Muratbeg Pašić u Bijeljini, braća Kadići u Vlasenici i dr.

Ustaša, broj 3 od 3. 7. 1941;

Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatoru i njegovim pomagačima, Državni arhiv Sarajevo, Inv. br. 55559, 53817, 55048.

¹⁶ Više o ustaškoj djelatnosti:

»Hrvatski narod«, br. 131 od 25. 6. 1941.

¹⁷ Župi Posavlje sa sjedištem u Slavonskom Brodu pripadali su bivši srezovi: Derventa, Gradačac, Brčko i Bijeljina.

Petog juna za njenog župana imenovan je dr Vladimir Sabolić.

Župi Vrhbosna sa sjedištem u Sarajevu dodijeljeni su, pored ostalih, srezovi Vlasenica i Srebrenica. Prvi čovjek na dužnosti velikog župana u Sarajevu bio je Derviš Omerović.

Najveći dio teritorije tuzlanske oblasti bio je uključen u župu Usora i Soli sa sjedištem u Tuzli. Ona je obuhvatala sva ostala mjesta tuzlanske oblasti. Na čelu ove župe postavljen je Ragib Čapljić.

»Hrvatski narod«, br. 114 od 8. 6. 1941; br. 170 od 3. 8. 1941. i Ustaša, br. od 3. 7. 1941.

¹⁸ Fikret Dedić, Sjećanja na partijski rad u Maglaju, AIRPS, MG, 9688.

¹⁹ Tako su 22. 6. 1941. u Brčkom bili pohapšeni: Ivica Djermanović, Hasan Burić, Safet Salihodžić i Zijah Salihodžić, Arhiv Vojnoistorijskog instituta (u daljem tekstu: A V. I. I. (7)11—1, k. 174, i Radivoje Lukić, u srezu Brčanskom, Ustanak Naroda Jugoslavije, Zbornik, IV, Vojno delo, 1964, str. 292.

U Bijeljini su od okupacije do izbijanja ustanka pali u ruke ustaških organa Mirko Filipović, Diko Lopandić, Mirjana Mijojlić, Hajrija Alijagić, Đojo Perković, Judita Hajon, Cviko i Budimir Babić, Petrović Nenad, Izjava AIRPS, MG, 9768.

U Gradačcu su u periodu priprema pohapšeni svi aktivisti KPJ, Edhem Čamo, Gradačac, Modriča i okolina, AIRPS, MG, 9695.

Juna 1941. u Gračanici je takode pohapšena jedna omladinska grupa sa članovima KPJ Velom Suputom i Kemalom Prohićem, AIRPS, MG, 9693.

U manjem opsegu ustašama je uspjelo da u drugim mjestima pohapse jedan broj članova KPJ u periodu priprema (u Tuzli Mitar Trifunovića-Uču, u Doboju, privremeno, Čedu Jačimovića sa grupom simpatizera KPJ). Partijske organizacije ili pojedini članovi su u svim navedenim mjestima činili velike napore da izbave pohapšene aktiviste (Doboj, Bijeljina, Brčko, Gradačac).

²⁰ Vera Nikolić, Amalija Lebeničnik, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, V, Beograd 1961, str. 98—112.

²¹ Zakonskim naredbama, za Tuzlu 15. 4. i 7. 6; Brčko 20. 4; Bijeljina 15. 4. i 7. 6; Zvornik 7. i 22. 6; Srebrenicu 29. 4. i 7. 6; Vlasenicu 7. 6; Kladanj 15. 4. i 7. 6. i druga mjesta, htjelo se oduzeti oružje i druga vojna oprema.

A V. I. I, 21/1—1, K. 143 i 45/1—1, k. 143a.

²² Pašaga Mandžić, isto, str. 19.

²³ Miloš Zekić, Ustanak u Birču, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, V, Beograd 1961, str. 31.

²⁴ Pašaga Mandžić, isto, str. 19;

Cvijetin Mijatović, Neka sjećanja iz prvih ustaških dana, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, V, Beograd 1961, str. 21.